

UYGARLIKTAN GERİYE NE KALDI?¹

Özge Soysal

“Vazgeçiş, (...) yaşamak için öldürme ihtiyacının aşılması olarak okunabilir”.

D.Vasse

Freud, yaşadığı zamanın çok etkilendiği pozitif bilimler ortamında, rüyalar, dil sürçmeleri gibi görünüşte anlamsız diye nitelendirilen bilinçdışı oluşumlara bir anlam bularak bilimin varsayımlarıyla karşıtlık içine girer. Zira, pozitif bilimlerin söyleminde anlama yer yoktur. Newton ve Kopernik gibi fizikçilerin kendisinde tutku uyandırmasının yanında, tıbbi bir eğitim alan Freud, buluşlarıyla insanlık tarihinde bir iz bırakmak peşindedir. Beyin anatomisi, hayvan manyetizmi, hipnoz ve telkin üzerine yaptığı çalışmalardan geçerek, histerik hastaları sayesinde serbest çağrışım tekniğini başlatır, bu yolla bilinçdışı hipotezine dair birçok açılım sağlar ve bilinçdışını kuramsallaştıran kişi olur². Ruhsal olanı tanımlamak için Franz Brentano’dan gelen yerleşmiş geleneğe yabancı kalamayan Freud, bilinçdışının ruhsal tasarımlardan oluştuğunu doğrulamakla kalmayıp, daha da ileri gider ve *bilinçdışı düşünceden* söz eder. Eğer düşünmek tasarımlar arasında bir denklik kurmaksa, bilinçdışı düşünceyi bilinçli düşünceden ayıran şey bu denkliğin şeklidir. Tasarımlar arası zamansal bağ, akıl yürütme, nedensellik gibi bilinçli ikincil süreçlere karşıt, bir tasarımın diğeriyle yer değiştirdiği ve birinin birçok tasarıma gönderdiği, yani bir tasarımın diğerleriyle kaynaştığı bilinçdışı birincil süreçlerden bahseder Freud.

Bilinçdışı fenomenlerin Freud tarafından semptomlar olarak ortaya konulduğunu biliyoruz. Bu oldukça önemli bir noktadır; çünkü semptom norma uygunsuzluğuyla, dünyanın düzenini ve harmonisini sorgulayıcı özelliğiyle açığa çıkarır kendini. Semptomun dünyanın genel uyumu için olumsuz olması onun kendinde olumsuz bir süreç olduğu anlamına gelmez. Freud, 1917 de yazdığı bir makalesinde³ evrensel narsisizmin, insanlığın o kendine duyduğu aşkın, bilimsel araştırmalar sonucunda üç büyük yaralanmaya uğradığını söyler. Kopernik’in yerin evrenin merkezi olmadığını göstererek yermerkezcilik yanılması, Darwin’in de insanlığın sahip olduğu biyomerkezcilik

¹ Bu yazı *Cogito* dergisinin “Freud ve Kültür” sayısında yayımlanmıştır. (sayı:49, Kış 2006, YKY, İstanbul).

² “Rüyaların Yorumu” (1900), “Günlük yaşamın psikopatolojisi” (1901), “Espriler ve bilinçdışıyla ilişkileri” (1905) Freud’un bilinçdışı kuramına dair yazdığı üç temel eseridir. Temeldirler, çünkü bu eserlere baktığımızda bilinçdışının yalnızca analitik kürün kendine has durumlarında ortaya çıkmadığını aynı zamanda günlük yaşamda da durmaksızın kendini duyurduğunu görürüz.

³ S. Freud, (1917), “Une difficulté de la psychanalyse”, *Œuvres complètes XV*, s.46.

yanılsamasını sarsmasından sonra, psikanalizin kurucusu insanın elinde kalan son hakimiyet unsurunu da almıştır: kendi ruhunu. Ne evrenin ne de diğer varlıkların efendisi olmadığını keşfeden insan bundan böyle, belki de yaralanmaların en büyüğünü, kendi ruhunun da efendisi olmadığını keşfetmek durumunda kalmıştır. “Benlik, kendi evinde hâkim değildir”⁴ der psikanaliz.

Freud’un bu sözleri bize bundan böyle bilinç hakkında söyleyeceğimiz her şeyin kendimize duyduğumuz bu narsistik aşkın incinmesinin bir izini taşıyacağını anlatır. Zira, psikanalizin özneye sunduğu, hakkında ne bir şey bilmek istediği ne de bilebildiği *imgesel hakikatiyle* kendi *bilgisi* arasındaki yarıktır. İnsan yalnızca kendi hakikatiyle ilgili eksik bilgiye sahip değildir, bunun da ötesinde bir bilememe durumu söz konusudur. Başka bir deyişle, insanın kendi hakikatine dair bilme ilişkisi bir imkânsızlık sorunudur. Çünkü bilinçdışı, öznedeki ondan kaçan, öznenin denetleyip hâkimi olamadığı yeni bir tür bilgi varsayar. Bilinçli bilginin kendisi sorunlu hale gelmiştir ve Freud’la birlikte bilinçli düşünce bilinçdışı düşünceye doğru yer değiştirmiştir.

İnsanın denetiminden kaçan bilinçdışı bir bilgi olduğunu söylemek, *bir şeylerin*, özne fark etmeksizin, onun söyleminde *konuştüğünü* söylemekle aynı anlama gelir. Bilinç, öngörölmüş bir anlam varsayıyorsa ve bilinçöncesi de bu anlamın öngörülmesinden başka bir şey değilse, öngörülen şey her seferinde dışarıdaki bir nesneyle ilişkili olan “benim” dünyamın, “benim” zihnimdeki tasarımıdır. Oysaki, bilinçdışı tam da “öngörülemez” değil midir? Şaşırtan, uyumu bozan ve hiçbir anlama indirgenemeyen? Bir diğer deyişle, Freud’un 1919’da “tekinsiz” (das Unheimlich)⁵ üzerine yazdığı denemede söylediği gibi, bizim dünyamızdan olmayan, alışılmadık, tedirgin eden yabancı değil midir?

Freud’un dehası, yabancıyı öznenin dışarisına değil, tam da kendi içine yerleştirmesindedir⁶. Bildiğini sandığı şeyleri söyleyen özne, tam da bu bildiğini iddia ettiklerini söylerken adeta burnunun ucundan kaçan ve *söylenen*, onun “*bildiği ama bilmediği*” bu bilinçdışı bilginin, yabancıların farkında değildir. İşte, psikanalizin öznenin gözleri önüne serdiği ve bu yüzden de direnç uyandırdığı şey budur: özne en özeline, kişiseline, mahremine bile kendi içinde dışsaldır. Öznenin kendisinden *bile* gizlediği bilinçdışı sapkın düşlemler bunun en güzel örneği değil midir? Ya da tarihsel, kronolojik zamana aldırılmayarak bilinçdışı arzumuzun dinamiğinde seyreden rüyalar?

⁴ Agy., s.50 “le moi n’est pas maitre dans sa propre maison”.

⁵ S. Freud, (1919), “L’Inquiétant”, *Œuvres complètes XV*, Paris, PUF, 1996.

⁶ Burada belirtelim ki, J.Lacan, *ex-time* kavramıyla, Freud’un öznenin kendisine yerleştirdiği bu dışsallığı bilinçdışı özne kuramı ve gösteren düzeneğinin nedeni olduğu bölünmüş özne kavramıyla daha da ileri götürmüş ve gerçek dünyanın nesnelere radikal bir şekilde ayırmıştır.

Freud'un "Benlik ve İd"⁷ adlı metnine bakarsak, benliğin artık yalnızca bastırılmış olandan ayrı, ide karşıt olan bir bütün değil, bölünmüşlüğü, parçalanmışlığın ta kendisi olduğunu görürüz. Zira, bu metinde Freud, bize benliği sadece tanınmaz ve bilinçdışı kalan idi sarmalayıp saran, idden net bir şekilde ayrılan ruhsal bir enstans olarak değil, ama daha çok onunla kaynaşan bir enstans olarak sunar. Bunun en güzel örneğini Freud'un çalışmalarının en son aşaması olan "İchspaltung"⁸ kavramıyla, yani benliğin – ya da ancak Lacan'la söyleyebilmesi mümkün olan Özne'nin- bölünmüşlüğüyle görürüz. Bunu bize örnekleyen, iğdiş edilme tehdidiyle karşı karşıya kalan çocuğun itkisel doyum ve gerçekliğe duyulmak zorunda olunan saygının arasındaki sıkışmışlığıdır. Sonucu biliyoruz: inkâr mekanizmasıyla da olsa tehdidin gerçekliğinin tanınmasının benlikte açtığı, bölünmüşlüğü yatağı onarılamaz bir yarıklık. Freud'un sözleriyle "artık hiç iyileşmeyecek, ama zamanla büyüyecek"⁹ bir yırtılma. Bir taraftan inkâr ederek kendisine hiçbir şey yasaklamak istemeyen çocuk, diğer taraftan kastrasyon tehdidinin tehlikesini tanır ve kaygısını üstlenir. Freud'a göre, her ikisi de etkili ve geçerli olan bu tepkiler benliğin bölünmesinin bir çekirdeği olarak kalır. Kopukluk, bundan böyle nesneyle benlik arasında değil, benliğin kendisinde gerçekleşir. Arzulanan ve yitirilen nesne başka nesnelere yer değiştirebilirken, -fetişizm örneğini hatırlayalım- benlik gerçeklik ve inkâr arasında gelip gitmeye, yani bölünmüş olarak kalmaya devam eder. Buna tanıklık eden de her şeye rağmen tehlikeyi tanıdığımızı gösteren semptomumuzdur. İnkâr fenomeninde kendisini gösteren bu model, bizim için oldukça ilginçtir. Esasında "özne" kendi hakikatini bilmiyor değildir, ama bu hakikate ancak bastırılanın yarattığı mesafede, yani inkâr mesafesinde yaklaşabilir. Benlikse artık bir bilmeme yeridir. Neyi bilmeme? Ensest yasağının sansür damgasını yemiş, ilksel tatminlerimize bağlı olan bilinçdışı düzenindeki arzumuzun dile getirilemeyeceğini bilmeme.

Freud'un bilinçdışı kuramıyla insanlık tarihinde açtığı yaralanma, insanın kendisini daima bir dolaylılık, bir mesafe içinde ele alabileceğinden başka bir şey değildir. Öznenin kendisinden kaçıp giden hakikate olan bilme ilişkisi ve bilinçdışı arzu dinamiği, bu dolaylılık ve öznenin kendisindeki dışsallığına, öngörülemezine olan mesafesi olmaksızın düşünülemez. Lacan, hakikatin yalnızca kısmi, yarım olarak söylenebileceğini ifade ederken, öznenin mutlaka olan ilişkisinin, mutlak doyumun, öznenin nedeni olan sembolüğün düzenindeki imkânsızlığına değinir. Özne, tam da ondan kaçan ve aynı zamanda onun sözlerine eşlik eden hakikatin bu yerinden itibaren konuşur, ama bunu ne bilmek ne de söylemek isteyerek. Burada temel olan, bu yerin, söylemin kurucusu ve harekete geçircisi olmakla birlikte öznenin ulaşamayacağı bir yer olmasıdır.

⁷ S. Freud, (1923), "Ben ve İd", *Haz İlkesinin Ötesinde, Ben ve İd*, Metis Yayınları, 2001.

⁸ S. Freud, (1938) "Le clivage du moi dans le processus de défense", *Résultats, idées, problèmes II*, Paris, PUF, 2002, s.282-286.

Lacancı deyimle “konuşan varlık” olan bizler, erişemediğimiz hakikatin öznelliğimizde yazılmış bu yerine göndermede bulunarak konuşuruz. Herhangi bir toplumun bireyleri arasındaki sosyal bağ da dilsel düzeneğin bu gizli yerine göre düzenlenir. Bireyler arasında sembolik-toplumsal bir düzenin kurulabilmesi, bireylerin herhangi bir edimin ya da sözcenin imgesel çekiciliğinde donup kalmamaları yapının erişilemezi olan bu yere yapılan kaçınılmaz göndermeye bağlıdır.

Psikanalizin tek miti olan *Totem ve Tabu*'yu hatırlayalım. İlkel kabilenin bütün kadınlarını elinde bulunduran tüm-güçlü mitik babasını, onun yerini ve gücünü almak için öldüren oğulların, öldürme ediminin büyüleyiciliğinde donup kalmamaları için, bu bütün kadınlara sahip olmuş babayı kuracakları sembolik düzenin bir ulaşılmazı olarak inşa etmeleri gerekiyordu. Oğulların babayı öldürdükten sonra, onu sevgi, nefret ve suçluluk duygularının eşlik ettiği yamyamsı bir yeme(k) yoluyla bedenlerine indirmeleri, ilkel kabilenin bu mitik babasıyla özdeşim kurarak, onu bundan böyle itaat edecekleri ensest yasağıyla sembolik olarak onurlandırmalarının yolunu açmıştır. *Das Ding*, *Şey*, yani annenin ensest yasağıyla sembolikleşmemiş teninin gerçeği, çocuğa yasaktır. Eğer, “kelime *Şey*'in ölümüyse”¹⁰, ilkel kabilenin *Şey*'le birleşmeyi yasaklayan oğulları, kelimeyi, bir diğer deyişle tasarımı edime geçirmişlerdir. Kelimenin, öznenin hiçbir zaman tanımlayıp erişemeyeceğimiz *Şey*'in gerçeğiyle yer değiştirmesi, bu gerçeğin sembolik olarak temsil edilmesinden dolayı kendinde bilinemez olması anlamına gelir. Bu temsil düzenegi, öznenin kendi söylemine olan ilişkisi için de geçerlidir. Söyleminde kendini “Ben” diyerek temsil eden özne, kendini de ancak kullandığı bu dilsel ulamların dolayımıyla sezebilir. Ben dediğimiz her an, söylemde yer almakla birlikte, söylemin içinde kaçınılmaz olarak yitip gideriz de. Zira, dile yalnızca kısmi olarak gelebilen bu erişilemez hakikat, söylemde oluşan bir yarıktır. Bu sadece konuşanların arasında, onların bütünleşmesini imkânsız kılan bir yarıklık değil, aynı zamanda öznenin bilgisinden dışlanmış “öngörülemez”, “ulaşılamaz” olarak açılan bir yarıktır.

Peki, bizi söylemin bu erişilemez yerine rağmen konuşmaya iten nedir? Baba yasası tarafından desteklenen ve ayakta tutulan arzu dinamiği. Bunun için, Freud'un, yalnızca bilinçdışı arzusunun ruhsal aygıtı çalışmaya itebildiğini yazdığı ve tüm kitap boyunca bunu açıkladığı “*Rüyaların Yorumu*”¹¹nu okumak yeterlidir. Arzunun baba yasası tarafından desteklendiğini söylemek, arzuyu doğuranın yasa olduğunu, arzusunun yasada içerildiğini söylemekle aynı anlamdadır. Yasanın karşı çıktığı, ölümcül edimlerle burun buruna giden zevkin sınırsız doğasıdır. Ve uygarlık tam da bu noktada kurulmaktadır. Arzunun doyumsuz kalıp arzuyu doğurduğu, hazzın ertelendiği ve zevkin sınırlandırıldığı noktada.

⁹ Agy., s. 284.

¹⁰ J.Lacan, “Le mot est le meurtre de la Chose”.

¹¹ S.Freud, (1900), *Rüyaların Yorumu*, Ankara, Öteki yayınevi, 2000, 3.basım.

Kendimize Şu soruyu soralım: Nasıl oluyor da bir beden kütlesi diğer bir bedene, onu ne yok etmeden ne de ondan uzaklaşmadan bağlanıp doğru mesafeyi koruyabiliyor? Nasıl oluyor da bir toplumun bireyleri birbirleriyle sosyal bir bağ kurabiliyor? Tam da ağıklamaya çalıştığımız bu dolaylılık sayesinde. Sembolik dözende yerini almış bir bedenın başka bir bedene karşı koruduğu mesafe, bireyin kendi bedeninin zevklenmesine aldığı mesafeden, yani kendi bedeninin bütünselliğine, doyumun mutlaklığına ulaşamamasından bağımsız değildir. Beden, ocuğun anneyle ilişkili ilksel tatminlerinde, cinsel itkilerin erojen ağızlara yazılmasıyla birlikte sınırları belirlenmiş olan ve artık ruhsal bir tasarıma indirgenendir. Psikanalizi ilgilendiren beden de bilimin gerçeklikte nesnelleştirdiği bütünsel beden değil, ruhsal nesnelere aracılığıyla hazzla ulaşmak isteyen kısmi beden parçalarıdır. Bir beden parçasının ne yok etmeden, ne de ondan uzaklaşmadan başka bir beden parçasıyla ilişkiye girmesi, bastırma mekanizmasının aracılığıyla mümkündür.

Freud'un 1930'da "*Uygarlığın Huzursuzluğu*"nda¹² yazdıkları bu söylediklerimizden farklı değildir. Bir kültürel dözenin içine doğan ocuk, bulunduğu toplumsal yapıda kendini ifade edebilmek için ilk arzu nesnesinden vazgeçmek ve hazzı ertelemek durumundadır. Bastırma mekanizması, bir kere olup biten ve sonra da üstü kapanan bir süreç değildir; kendimizi ifade etmeye çalıştığımız, hoşa gitmeyen dözüncelerimizi zihnimizden savmaya çalıştığımız günlük hayatın dinamiğinde sürekli olarak yinelenir. Özne, toplumda kendini tanıtmak ve yer alabilmek için çalışma, sabır, onur, fedakârlık gibi bir dizi kültürel ideallerden geçmek zorundadır. Uygarlığın öne çıkardığı, öncelediği birey değil, kolektif bir çalışma, ortak bir ideal için neyse o olan cinsel itkilerimizin bastırılmasıdır. Ne cinsiyet ne cinsellik ne de beden kendilerinde Şeyler olarak yaşantılır. Sosyal bağ olarak cinsellik, bireysel tatmin olmasının yanında öteki olanla ilişkiye girebilmenin, kendini ötekinin alanında tanıtmamanın bir yoludur da. Sadece bize dışsal olan bir öteki değildir söz konusu olan; bizim kendi ruhsallığımızdaki öteki cinsiyetle de ilişkiye girmemiz söz konusudur. Yasa, başkalaşmanın tohumunu atandır; özne ve öteki, birey ve toplum arasında bir aracıdır. Cinsiyet, kadın veya erkek olmak, yasanın arzu dinamiği aracılığıyla biyolojik bir gerçekliğin, pür işlevselliğe indirgenemez bir farklılığa dönüşmesidir.

Freud, *Uygarlığın Huzursuzluğu*nda bireysel üstbenliğin, kolektif üstbenlikten ayrı olmadığını anlatmaya çalıştığında, ötekinin alanını, öznedenden bağımsız, dışarıdaki nesnel bir alan olarak değil, öznenin tam da kendisinde yer alan, kendi içindeki dışsallığı olarak belirler. Bu anlamda, öznenin toplumsal söylem ve ideallerden sıyrılması, onları bir kenara atıp, günümüzde sıklıkla duyduğumuz biçimiyle, kendini yalnızca kendisi için gerçekleştirmeye adanması pek de

¹² S:Freud, (1930), *Uygarlığın Huzursuzluğu*, İstanbul, Metis yayınları, 1999.

mümkün gözükmemektedir. Öznenin yaşantıladığı çelişki ve çatışkılar, ortak toplumsal yaşamın sınırlamalarından ayırık değildir. Uygarlığın alanı, özneye “şimdi ve burada” hazzı bulmasının imkânını sunmaktan çok, tatminin doğrudanlığını erteleyerek, tatmin her zaman cinsel kökenli ve kısmi kalacak olsa da bunu bulmanın sosyal şekillerini, yüceltici demirleme noktalarını sunar. Uygarlığı uygarlık yapan, ölüm, yaşam, neden ve niçin sorularının düzenleyicisi dinler, mitolojiler, efsaneler, deyimler, atasözleri gibi bütün büyük ve küçük söylemler, toplumun bireyleri arasında aracılık yapmakta, onları gerekli mesafede birbirine bağlamakta ve öznenin kendi başkalığını, dışsallığını oluşturmaktadırlar.

Tekrar kendimize şu soruyu soralım? Uygarlıktan, her gün medyadan haberini aldığımız hatta yanı başımızda, apartmanımızda, yan sokağımızda, üst mahallemizde işlenen cinayetlerden, cinnet geçirip çocuğunu öldüren ebeveynlerden, en yakınları tarafından işkenceye maruz kalan bebeklerden, genç kızlardan, hayır denilmesine tahammül edemeyen çocukların, gençlerin ellerine geçeni kırıp dökmelerinden, ergenlerde gittikçe artan intiharlardan, madde bağımlılıklarından, durmadan sağa sola saldıran çocukların içinde buldukları derin yalnızlıktan, başkalarının bakışına katlanamayan yetişkinlerden sonra, geriye ne kaldı? Klinisyenlerin gün geçtikçe artan depresyon, melankoli, eyleme geçme, sınır durumlar gibi vakalarla karşılaşmasına, J.Kristeva'nın deyimiyle, gözlemledikleri bu “tasarım çölleşmesine” ne demeli? Peki ya hazzı ertelemeye, tatmini dolayimli yollardan bulmaya, bir şeylerden vazgeçmeye, eksikli ve ölümlü olmaya katlanamadığımız, evetleri ve hayırları düzenleyen büyük ve küçük söylemlerin bitişinin ilan edildiği günümüz toplumunda bireylerin birbirlerini yok etmeden ve uzaklaştırmadan doğru mesafeyi bulmalarının oldukça güçleşmesine nasıl bakmalı?

Güncel toplumsal söylem, bir zamanlar Freud'un yazdığı gibi, mutlak doyumdan vazgeçmeyi, cinsel itkilerimizi bastırmayı, sabrı, beklemeyi, ertelemeyi, fedakarlığı öğütlemiyor. Şimdi ve burada sahip olabileceğimiz nesnelere sunuyor, ne istiyorsak olabileceğimizin, televizyon programlarına çıkıp kendimizden, özelimizden bir sınırlama olmaksızın bahsedebileceğimizin, hatta haykırabileceğimizin fırsatını veriyor. Cinsellik yalnızca kendini tatmin etmek, cinsiyet yalnızca kendini gerçekleştirmek için yaşantılanıyor, erkekler salt çocuk yapmaya yarıyor, kadınlarsa ölümsüz güzelliğe sahip olmak için birbirleriyle yarışıyor. Özdeşimden ve rekabetten ayrı düşünemeyeceğimiz kıskanç bakışlar, yerini çoktan istençli bakışlara, birinin diğerini zevk aldığı nesneden dışladığı, öznenin hiçe dönüştüğü bakışlara bırakmış durumda. Zira, yasa “evet” ve “hayır” arasında bir aracı olarak yaşantılanmadığı için, koyduğu yasak ve sınırlamalar ötekinin varlığına açılan bir aracı olarak değil, ötekinin varlığının öznenin kendisini tehdit ettiği bir tehlike olarak deneyimlenmekte.

Freud'un öznenin kendisine yerleştirdiği yabancıya, günümüzde çok katlanamıyor gibiyiz. Bizden kaçıp kurtulan, erişemediğimiz bir bilgi olmasına, bütünselliğimizin parçalanmasına, semptomumuzun harmoniyi bozmasına, kendimizi ancak indirgenemez bir mesafeden sezebilmeye, söylemimizde bizi aşan, dinleyenin de ötesine giden bir şeyler olmasına ve bunu bilememeye, eyleme geçirmektense düşlemeye, tasarımılamaya, *ya... ya da...* arasında kalıp seçimlerimizi üstlenmeye katlanamıyoruz. Herkesin potansiyel bir tehlikeye, bir tekinsize dönüştüğü günümüz post-modern toplumunda uygarlıktan geriye pek de bir şey kalmamış gibi.

Kaynakça:

- Assoun, P.-L., *Introduction à la métapsychologie freudienne*, Paris:PUF, 1993.
- Dor, J., *Le père et sa fonction en psychanalyse*, Point Hors Ligne, 1989.
- Freud, S. (1900), *Rüyaların Yorumu*, Ankara: Öteki Yayınevi, 2000, 3. Basım.
- Freud, S. (1913), *Totem ve Tabu*, Sosyal Yayınları, 1993.
- Freud, S. (1917), "Une difficulté de la psychanalyse", *Œuvres Complètes XV*, Paris:PUF, 1996.
- Freud, S. (1919), "L'Inquiétant", *Œuvres Complètes XV*, Paris:PUF, 1996.
- Freud, S. (1923), "Le Moi et le Ça", *Essais de psychanalyse*, Paris: Payot, 1968.
- Freud, S. (1927), *Le fétichisme, La vie sexuelle*, Paris:PUF, 2002.
- Freud, S. (1930), *Uygarlığın Huzursuzluğu*, İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- Freud, S. (1938), "Le clivage du moi dans le processus de défense", *Résultats, idées, problèmes II*, Paris:PUF, 2002, s.282-286.
- Juranville, A., *Lacan et la philosophise*, Paris:PUF, 1996.
- Lacan, J. (1960), "Position de l'inconscient", *Écrits II*, Paris: Le Seuil, 1999.
- Lacan, J. (1960), "Subversion du sujet et dialectique du désir dans l'inconscient freudien", *Écrits II*, Paris: Le Seuil, 1999.
- Lesourd, S., *Comment taire le sujet? Des discours aux parlottes libérales*, Ramonville Saint-Agne: Érès, 2006.
- Lebrun, J.-P., *Un monde sans limite. Essai pour une clinique psychanalytique du lien social*, Ramonville Saint-Agne, Érès, 2.éd., 2004.
- Vasse, D., *Le temps du désir*, Paris: Le Seuil, 1969.